

Yunus Cengiz. *Doğa ve Öznellik Cahız'ın Ahlak Düşüncesi*. İstanbul: Klasik Yayınları, 2015. 298 sayfa.

İrfan Karadeniz

Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi,
irfan.karadeniz@erdogan.edu.tr
ORCID: 0000-0003-2126-8973
DOI: 10.20519/divan.495373

Ahlak felsefesi alanı gerek Batı'da gerekse İslam dünyasında birçok çalışmanın yapıldığı, bir tarafıyla kadim diğer tarafıyla güncel bir alandır. Ülkemizde İslam ahlak felsefesine dair birçok metin kaleme alınmış olmasına rağmen halihazırda bu alanda ciddi bir boşluğun olduğu görülmektedir. Batı'da ve Arap dünyasında da ahlak üzerine yapılan çalışmalara bakıldığında, düşünüldüğü gibi alanda çok metnin üretilmediği bariz bir şekilde görülür. Bunun sebebinin belirli isim ve problemlere yoğunlaşmaktan kaynaklandığı söylenebilir. Bu açıdan ülkemizde hem zımnen bu eksikliğe işaret eden hem de Cahız özelinde bu eksikliği giderme amacı güden Yunus Cengiz'in *Doğa ve Öznellik Cahız'ın Ahlak Düşüncesi* isimli eserini değerlendirmek, bu eserin İslam ahlak düşüncesi üzerine yapılacak çalışmalar için zihin açıcı birtakım hususları barındırması hasebiyle gereklidir. Eseri değerlendirmeye konu yapan en önemli hususlardan biri; kelâmcı, felsefeci ve edebiyatçı kişiliğiyle bilinen Cahız'ın ahlak düşüncesi üzerine ülkemizde yapılmış ilk çalışma olmasıdır.

Doğa ve Öznellik; "Doğa, Beden ve Nefs İlişkisi," "Ahlakın Epistemolojik Temelleri" ve "Ahlakî Öznenin Kuruluşu" olmak üzere üç bölüm şeklinde tanzim edilmiştir. Cengiz'in ahlakı bilgi, fizik, insan doğası ve zihinsel durumlarla irtibatlandırarak ele alması, okuyucuya ahlakı anlamada çok yönlü bir bakış açısı kazandırır. Yazara göre, Cahız'ın ahlakın çok boyutlu olduğuna ve farklı etkenlerin hesaba katılması gerektiğine dair vurgusu, ahlakın öznelliğini gündeme getirir. Cahız, ahlak ile irtibatlandığı durumların kişiye özgü olarak gerçekleşeceğini iddia ederek ahlakın öznelliğini savunur. Bunun gerekçesi ise fizyolojik duyuların, arzu ve şehvet gibi zihinsel hallere etki etmesi ve bu etkinin de bilme ve ahlak edinmede öznel yansımalar şeklinde ortaya çıkmasıdır.

Cengiz'in "Giriş" bölümünde, deyim yerindeyse bir "Cahız'ı okuma ve anlama metodolojisi" inşa ettiği söylenebilir. Bu metodolojiye göre, Cahız işlediği konuyu hem zihnindeki felsefi kurguya göre ele aldığı için onun bü-

tün eserleri dikkatle okunmalı hem de araştırılan konu sıklıkla geçen kavram ve kelimeler üzerinden ortaya konmalıdır. Eserlerindeki aforizmaların çokluğunun Cahız'ı her zaman net bir şekilde anlamaya imkân vermediği bilinmeli ve bu durum okuyucuya bildirilmelidir. Ayrıca yazar bu metnin yazılma amacının, Ali Bû Mühlhim'in *el-Münâhi'l-felsefi inde'l-Câhız*, İzzet Seyyid Ahmed'in *Felsefetü'l-ahlak inde'l-Câhız* ve Van Ess'in *Al-Jahiz and Early Mu'tezilî Theology* gibi Cahız üzerine yapılan çalışmalardaki birtakım eksiklikler olduğunu dile getirir. Mezkûr eserler yazarın ifade ettiği eksikliklere sahip olmasaydı bile, İslam düşünce tarihi açısından telif olarak böyle bir metnin yazılmasının başlı başına yeter sebep olduğu söylenebilir. Ayrıca Cahız'ın "hayatın içinden" yazmış olduğu metinler kelâm ve felsefenin, gündelik hayata yönelik yazıldığında nasıl etkili olabileceğine dair önemli ipuçları barındırır. Sözelimi insandan bitkilere günlük hayatta karşılaştığı bütün canlılara özel bir ilgisinin olduğunu gördüğümüz Cahız, felsefesini kurgularken bunlardan bağımsız hareket etmemiştir. İşte bu durum Cahız'ı muadillerinden ayıran en önemli noktadır. Bu yönüyle hayatın içerisinde bir gerçeklik olarak karşımıza çıkan cimrilik meselesini ele aldığı *Kitabu'l-Buhala'*dan tutun da canlıların hayatına dair felsefeden, edebiyattan, tıptan ve kelâmdan bahsettiği *Kitabü'l-Hayevân'a* kadar konusu itibarıyla mikro, açılımları itibarıyla makro ölçekli etkili metinler yazmıştır denebilir.

Birinci bölümde Cengiz Mutezile'nin doğa düşüncesiyle ilgili tartışmalarını işledikten sonra, Cahız'ın bu soyut tartışmaları nasıl somutlaştırdığı üzerinde durur. Bu açıdan Cahız'ın, hocası Nazzam'ın geliştirdiği *kumûn* teorisini ahlak bahsinde ele alması dikkate değerdir. Yazarın ifade ettiği gibi, Cahız her cismin sonsuz sayıda bölünebileceğini ve ortaya çıkan her parçanın öznel olduğuna işaret eden hocasının bu ifadelerini kişilerin ahlakî olanı edinme ve gerçekleştirmede farklılıklara sahip olmasıyla izah eder. Bu bahiste ifade edilenler, Cahız'ın soyut olan meseleleri hayat tecrübesiyle bağlantılı bir şekilde ele almasının en veciz örneklerinden sadece biridir. Doğa hakkında dile getirilen teorik konuları insan ve hayvan bedeni üzerinden okuyan Cahız bunu ahlakla da irtibatlandırarak, Galenci tıp ve ahlak görüşünü sürdürür. Yazarın haklı olarak işaret ettiği gibi Cahız kelâm, felsefe ve tıp arasında güçlü bir bağ kurmasının doğal bir neticesi olarak, tıp ve ahlakı birbiriyle ilişkilendirerek ele alır. Beden-ahlak ilişkisini klasik dönemde *ahlât-ı erba'a* (kan, balgam, sarı safra, kara safra) üzerinden tartışmak genel bir temayüldür. Cahız'ın bunu sürdürmekle beraber üzerinde daha fazla durduğu görülür. Burada dikkat çekici nokta, bedende yer alan sıvıların tam bir denge halinde bulunduğu anda kişinin ahlakten iyi olanı sergileyebileceğinin iddia edilmesidir. Ayrıca bu dört sıvıdan müteşekkil olan beden, aldığı besine göre değişeceği ve bu değişimin de ki-

şiyi neşeli, saldırgan ya da üzgün yapacağının öne sürülmesi önemlidir. Çünkü bu sınırları oluşturan, insanın yediği ve içtiği şeylerdir. Dolayısıyla beslenme bu sınırların oranını değiştirir ve bu değişiklik de kişinin mizacını etkiler. Cahız tarafından bunun savunulması onun sistemiyle tutarlılık arz eder. Çünkü o, ahlaki bilgidен veya tıptan ayırmaz. Bu noktayla bağlantılı bir şekilde cinsellik ve beslenmenin insan hayatında ne kadar önemli olduğunu; beslenmeyi insanın şehirler imar etmesiyle, cinselliği ise erkeklerin sergiledikleri haneyi geçindirme, kılık kıyafetlerine düzen verme, süslenme vb. şeylerle örneklendirerek açıklar. Özetle Cahız insanın beslenme ve cinselliğe doğası gereği muhtaç olduğuna ve bunların ahlaka sirayet edebileceğine işaret eder. Ayrıca insanın, doğası gereği sahip olduğu şeylere birtakım sebeplerden dolayı gem vurulduğunda, fiziksel ve ruhsal olarak nasıl değişimler ve dönüşümler yaşayabileceğine, hadım edilmiş insanları örnek göstererek açıklık getirir. Bu durumdan hareketle insanın doğasında olan her şeyin fiili hale gelmesi gerektiği gibi bir sonuç çıkarılmamalıdır. Açık bir şekilde görülmektedir ki Cahız ahlak düşüncesini insanın doğasını temel alarak inşa eder.

Bu bölümde yazarın, Cahız'ın ahlak nazariyesine ilişkin üzerinde ısrarla durduğu bir noktayı zikretmek mühimdir. Mutezili bir düşünür olan Cahız, hocası Nazzâm'ın *kumûn* teorisini ahlak düşüncesi bağlamında yorumlayarak onun felsefi sistemine bağlılığını sürdürmüştür. Bu yaklaşıma göre, "her cisimde bir cismin sahip olabileceği tüm nitelikler mevcuttur. Odunda ağırlık, hafiflik, sıcaklık, soğukluk vd. nitelikler vardır. Odundaki her bileşen hedefine varmayı hedefler." (s. 43) Cahız'a göre bu durum insanın tabiatı için de geçerlidir. İnsanın sahip olduğu nefret, sevgi vb. güçler sürekli birbirleriyle mücadele halindedir. İnsan bunları dengeleyebildiği ölçüde ahlaki olan eylem kendisinden sudur eder.

"Ahlakın Epistemolojik Temelleri" başlığı altındaki ikinci bölümde yazar, Cahız'ın bilgi ve ahlak ilişkisini kendi sistemi içerisinde tutarlı bir şekilde ele alması üzerinde durur. Cahız nefret ve sevgi gibi güçlerin insan da sürekli bir mücadele içerisinde oluşunun, bilgi ve ahlak ilişkisi için de geçerli olduğunu iddia eder. Ona göre "tüm zihinsel durumlar kalpte bir çatışma halindedir ve her birisi öznenin istenci dışında nefsin baskın eğilimi olmaya çalışmaktadır. Burada bilen özneye düşen görev, tecrübe ve akıl yürütme gibi bilişsel etkinliklerle temiz bir ahlaka kavuşmaya yönelik pratik faaliyetlerde bulunarak zihinden geçen şeyleri kontrol etmeye çalışmaktır." (s. 78) İnsanın doğasındaki güçlerin bu mücadelesi ile bilgi ve ahlak arasında bir irtibat kuran Cahız'ın katkısı değerli kılan iki husus vardır. İlki, insanı eyleme geçiren ve ondan sadır olan eylemlerin temelini zihinsel faaliyetleri koyması, ikincisi ise bilgi meselesinin soyut bahislerini ahlak bağlamında yorumlamasıdır.

“İnsan niçin eylemde bulunur?” sorusunu temel alan Cahız insanın zarar, fayda, gereksinim, haz ve sevinç gibi olgularla eyleme yöneldiği sonucuna ulaşır. Bu bahiste ahlakın devreye girdiği nokta zikredilmeye değerdir. Galenci tıp anlayışının etkisiyle insan bedeninin, eksikliklerini giderip fazlalıklarını attığından hareket eden Cahız, ahlaki insanın fayda, zarar, haz, şehvet, sevinç veya gereksinimlerini karşılama noktasında dengeleyici bir unsur olarak görür. Ahlakın bilgiyle etkileşime girmesinin bir süreç içerisinde gerçekleştiğini öne süren yazar, duyumsama, zihnin uyarılması (*havâtır*), kalbi sezgi, zan ve kuşku, akıl yürütme ve akli sezgi gibi kavramların Cahız’ın eserlerinde yer almasının bu düşünceyi ispatladığını düşünür. Özetle Cahız, bu sürecin içerisindeki her bir basamağı kişiye özgü kabul ederek ahlakın öznel olduğunu savunur.

“Ahlakî Öznenin Kuruluşu” isimli son bölümde Cengiz evveleminde öznenin gayesinin akıl tarafından belirlendiği meselesini tartışır. Öznel sürecinde gerçekleşen iç çatışma şekillerini ele alır ve bunlar içerisinde Cahız’ın hangi fikri desteklediğini açıklar. Sabır, hilm, vefa, doğruluk ve şükür gibi erdemlerin öznenin temel ilkesi olduğunu zikrederek iç çatışmanın ahlaki sonuçlarını, yani aşk ve sevgi, kibir ve tevazu gibi hususları ele alır. Son olarak ise ahlaki öznenin kurma pratiklerinden bahseder. Din, siyaset, toplum içinde olmak, konuşmak, sır tutmak, yazmak, mizah ve şiir gibi tamamen hayatın içerisindeki şeylerden kişinin ahlaki öznenin nasıl inşa edildiğini ispata girer. Cahız yukarıda ahlak bağlamında ele aldığı tüm kavramları insan doğasına ve öznenine imada bulunarak izah eder. Bunu yaparken hayvanların tabiatı ve hayatın içerisinden getirdiği sahneleri misal getirmeyi ihmal etmez. Cahız’ı muadillerinden ve dahi ahlak üzerine kalem oynatanlardan ayıran mihenk noktasının bu olduğu söylenebilir.

Aristo etkisinin üzerlerinde yoğun bir şekilde hissedildiği Farabi ve İbn Sina gibi birçok filozoftan daha önce yaşamış olan Cahız, bu düşünürlerden bağımsız bir ahlak nazariyesi ortaya koymuştur denilebilir. Aristoteles’in kalan filozoflarda arzu ve öfkeden tamamen bağımsız bir şeymiş gibi ele alınan düşünme gücü, Cahız’da arzu ve öfke gücü ile sürekli irtibatlı bir şekilde tasvir edilir. Dolayısıyla İslam ahlak felsefesinde alternatif bir ahlak teorisi geliştirme adına Cahız’ın önemli bir sima olduğu söylenebilir. Ancak, buna rağmen İbn Miskeveyh ile başlatılan İslam ahlak felsefesinde Cahız hak ettiği değeri görememiştir. İslam ahlak literatürüne farklı bir bakış kazandıracak bu çalışma, hem ahlaki güncel felsefi problemler içerisinde okuma imkânını barındırır hem de Cahız gibi düşünürlerin ahlak düşüncesi merkezli bir okumaya tâbi tutulduklarında İslam ahlak literatürünün yeniden tefekkür edilerek tanzim ve tevsî edilebileceğini gösterir.